

Н. В. Хамайко, Є. Ю. Яніш

АРХЕОЗООЛОГІЧНІ МАТЕРІАЛИ ШЕСТОВИЦЬКОГО МОГИЛЬНИКА В КОЛЕКЦІЯХ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ

У статті здійснюється огляд та короткий аналіз археозоологічних матеріалів з досліджень Шестовицького могильника, що зберігаються в Інституті археології НАН України.

Ключові слова: Давня Русь, Шестовиця, могильник, археозоологічні матеріали, предмети з кістки, остеологічні рештки, видовий склад, сліди штучного впливу, вікова структура, анатомічний спектр.

Шестовиця — широко відома археологічна пам'ятка складної структури. Два городища різних хронологічних етапів з прилеглими неукріпленими посадами на надзаплавній терасі, а також синхронне неукріплене поселення в заплаві Десни в результаті тривалих археологічних розкопок дали доволі об'ємний і показовий матеріал для досліджень історії та археології Давньої Русі. Однак набагато більше відома ця пам'ятка завдяки матеріалам розкопок могильників, що супроводжували поселення.

Могильник Шестовиці складається з двох окремих частин — заплавної та терасової з трьома групами насипів у кожній (Хамайко 2004). Загалом тут досліджено 165 курганів¹, переважна частина яких належить до періоду розквіту поселення, середини X — початку XI ст., — часу, коли поховальний обряд трансформувався і виявляв найбільшу різноманітність, як конструктивно, так і за складом супутнього інвентарю. Тут присутні кремації на стороні в урнах чи без них, кремації на місці, інгумації у великих ямах з супутнім інвентарем, найяскравіші — багаті камерні поховання, часто парні та / або в суп-

роводі коня, нарешті, без- чи малоінвентарні поховання в простих могилах християнського обряду, усі ці ознаки демонструють присутність на пам'ятці поліетнічного складу населення і відбивають розмаїття та зміни його релігійних пріоритетів.

Історія формування колекції. Через тривалий час розкопок і значну кількість дослідників із різних наукових установ, задіяних у них, знахідки з Шестовицького археологічного комплексу опинились у кількох місцях. Переважна більшість матеріалів зберігається в Інституті археології НАН України (Київ) та Чернігівському історичному музеї ім. В. В. Тарновського. Київська частина включає колекції, що походять з розкопок Я. В. Станкевича 1946 р. (1962) та Д. І. Бліфельда 1948, 1956—1958 рр. (1977), а також розвідок О. О. Попка 1947 р. (1971, с. 133—134) та І. І. Ляпушкіна 1947 р. (1952, с. 298). Археозоологічні матеріали присутні у колекції № 37 Наукових фондів та експозиції Археологічного музею Інституту археології, сформованої з матеріалів стаціонарних розкопок пам'ятки.

Частину знахідок з поховань представлено остеологічними рештками та археологічними артефактами, виготовленими з тваринної кістки. Отримані науковими археологічними розкопками, із зафіксованим супутнім контекстом, такі знахідки є важливою складовою колекції, яка може надати цінну інформацію про пам'ятку, не відображену в інших типах джерел.

Усього за польовою документацією та публікаціями відомо 50 могил з такими знахідками. Остеологічні рештки та предмети з кістки визначалися здебільшого авторами розкопок або ж ситуативно консультаціями з фаховими

1. Більшість враховано у статистичній вибірці Ю. М. Ситого (2006).

Рис. 1. Кістяк kota свійського, курган 69 (47 (52), 1957 р.)

зоологами, і тільки матеріал з розкопок 1940—1950-х рр. був опрацьований фахово, переважно В. І. Бібіковою, співробітницею Інституту зоології ім. І. Шмальгаузена АН УРСР. Утім, ніякого звіту за цими дослідженнями, ані наукової публікації не збереглося, а вся доступна інформація про остеологічні матеріали походить з рукопису та публікації Д. І. Бліфельда (1963; 1977). Усього було визначено кістки з 35 поховань Шестовицького могильника, однак, тут йдеться виключно про анатомічні рештки тварин, але не артефакти з кістки. До того ж, Д. І. Бліфельд зазначав, що частина таких знахідок уже на момент роботи з колекцією В. І. Бібікової була відсутня (Бліфельд 1977, с. 23). Визначений нею матеріал також не весь потрапив до фондової колекції, особливо слабо порівняно з даними публікації та рукопису представлена частина остеологічних решток без слідів обробки — залишки їжі та жертвних тварин, саме та частина, що була оброблена В. І. Бібіковою. Відтак, інформація про рештки тварин з шестовицьких поховань, уміщена в працях Д. І. Бліфельда, є унікальною. Повніше збереглися готові вироби з тваринної кістки — речі особистого ужитку, які належать до категорії археологічних артефактів і отримали більшу увагу науковців, і які, проте, не опрацьовувалися фаховим зоологом. Відтак, основна мета цієї публікації — встановити археозоологічний потенціал збереженої частини колекції.

Загальна характеристика. Нині в колекції наявні археозоологічні знахідки з 28 похо-

вань і три депаспортизовані кістки. Усі вони належать до категорії «ритуально використаних», оскільки походять з могил, і поділяються на кілька категорій:

1) *жертвні тварини*, які супроводжують похованого — зазвичай це скелети тварин, покладених у поховання. У публікації Д. І. Бліфельда є інформація про випадки знаходження кістяків коня та собаки (чи принаймні, їхніх частин), що виявлені у цілому ряді поховань (Бліфельд 1977, с. 24—25), однак, до колекції вони не потрапили. Є лише відносно повно збережений кістяк kota свійського з кургану 69 (польовий № 47 (52), розкопки 1957 р.) (рис. 1);

2) *рештки тризни та їжі, покладеної в могилу*, належать до категорії кухонних решток, про що свідчить набір кісток з м'ясних частин туш (ребра, хребці, лопатка, таз, плече, передпліччя, гомілка), а також подрібненість кісток, і наявність в деяких випадках порізів чи зарубок, залишених на них під час оброблення туші;

3) *особисті речі небіжчиків*, виготовлені з тваринної кістки — речі повсякденного вжитку (гребінці, швайки (інший усталений термін — кочедики), гольник, обойма, руків'я та футляр шила), амулети та предмети для гри (гральні бабки) (рис. 3—7).

За ступенем обробки вони коливаються від кісток без будь-якого впливу або зі слідами мінімального втручання до складних ремісничих виробів.

Загалом вибірка нараховує 454 кістки і фрагменти тваринного походження. Збере-

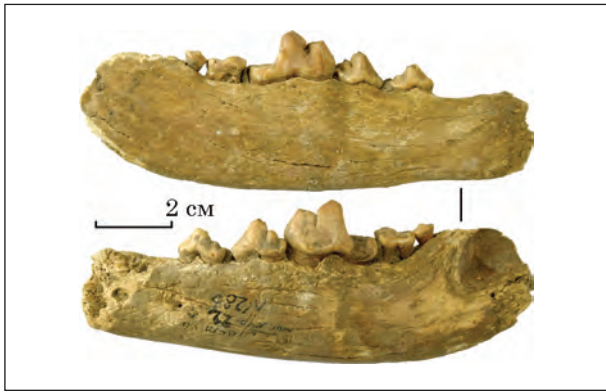

Рис. 2. Фрагмент нижньої щелепи собаки свійського, курган 21 (22 (121), 1956 р.)

Рис. 3. Довгі кістки кінцівок гризуна, курган 107 (1(86), 1956 р.)

Рис. 4. Кістяні вироби з Шестовицького некрополю: 1, 3, 4 — швайки (кочедики); 2, 4, 5, 7, 8, 10 — гребінці; 9a, 9b — невизначені предмети; 11 — рештки гребінця в ґрунті; 12 — фрагмент трубочки (1, 8 — курган 46 (2, 1946 р.); 2, 4, 5 — курган 92 (9 (69), 1956 р.); 3, 7 — курган 9 (10 (62), 1956 р.); 6 — курган 141 (3 (з), 1957 р.); 9a, 9b — курган 94 (13 (75), 1956 р.); 10 — курган 60 (38 (46), 1957 р.); 11 — курган 98 (6, 1946 р.); курган 118 (74 (108), 1958 р.)

женість матеріалу переважно гарна, в середньому 4 бали за 5-бальною шкалою (Антипина 2004), однак подрібнення кісток вплинуло на можливість їх визначення. Усі не визна-

чені до виду фрагменти належали ссавцям і становили 23,9 % від загальної кількості кісток ссавців та 16 % від усіх кісток, наявних у колекції.

Рис. 5. Кістяні вироби з Шестовицького некрополю: 1, 2 — гребінці; 3 — гольник; 4 — амулет (1 — курган 78 (56 (63), 1958 р.); 2, 4 — курган 21 (22 (121), 1956 р.); 3 — курган 100 (65 (83), 1958 р.)

Застосована методика. Видовий склад тварин визначено шляхом порівняння кісткових решток з екземплярами сучасних і субфосильних видів з порівняльної остеологічної колекції Національного науково-природничого музею НАН України, а також Зоологічного музею Київського національного університету імені Т. Шевченка. Розміри кісток вимірювалися штангенциркулем з точністю до 1,0 мм за методикою фон Дріш (Driesch 1976). Статистичну обробку виконано у програмі PAST.

Номери курганів подано з подвійною нумерацією — за каталогом у публікації Д. І. Бліфельда (1977, с. 114—189) та у дужках — за звітною документацією, оскільки колекційний опис Наукових фондів створено на її основі.

Видовий склад. Усього зареєстровано представників 11 видів ссавців, що належать до трьох рядів: ряд Парнокопитні (Artiodactyla) — родина Бикові (Bovidae), родина Оленеві (Cervidae), родина Свинові (Suidae); ряд Непарнокопитні — родина Коневі (Equidae); ряд Хижі (Carnivora) — родина Ведмедеві (Ursidae), ро-

дина Псові (Canidae) та родина Котові (Felidae), а також надряд Гризуни (Rodentia) (табл. 1).

Кістки свійських ссавців становлять 68,3 % від усіх визначених до виду кісток ссавців. При цьому, якщо був очевидний збіг (розмір, стан збереженості, вікові характеристики), враховувалась кількість особин. Так, наприклад, кістки скелету kota враховані як одна особина. Можна припускати, що їхній процент був би більшим за умови повного видового визначення археозоологічних решток, оскільки не всі з них присутні в колекції.

З диких ссавців виявлено кісткові залишки оленя благородного (*Cervus elafus*) (рис. 4: 1—12; 5: 1, 2; 6: 1—6; 7: 2, 4—6; 8: 2), ведмедя бурого (*Ursus arctos*) (рис. 5: 4) і бобра (*Castor fiber*) (рис. 7: 3). У матеріалі з кургану 107 (за звітом — курган 1 (86), розкопки 1956 р.) виявлено 4 кістки великого гризуна, які також належали одній особині (рис. 3). Рештки оленя благородного представлено тільки роговими виробами, необроблені кістки або роги серед знахідок з поховань відсутні.

Таблиця 1. Видовий склад тварин з розкопок могильника Шестовиця, абсолютне число визначених кісток

Група	Археологічні об'єкти		Рік дослідження	Види														Разом	Особини																	
	Курган			Сєвці							Не визначені									Птахи			Мо-люск													
	Каталог 1977 р.	Польовий опис		Бик до-машній	Кінь до-машній	Свинядо-машня	ДРХ	Козадо-машня	Собакадо-машній	Кіт до-машній	Олень бла-городний	Ведміль бурий	Бо-бер	Гри-зун	Крупні	Дрібні й середні	Курка домашня			Шкараду-па яйця																
I	9	10 (62)	1956	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1			
I	21	22 (121)	1956	10	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	16	6			
I	28	18 (15)	1956	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7	2			
I	38 (п. 1)	32 (23) / 1	1957	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	52	1			
I	38 (п. 4)	32 (23) / 4	1957	—	—	—	7	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	11	5			
I	40	27 (28)	1957	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7	1			
I	41	28 (25)	1957	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	26	4			
I	46	2	1946	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10	4			
I	60	38 (46)	1957	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1			
I	61 (п. 1)	52 (51) / 1	1957	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	30	6			
I	61 (п. 4)	52 (51) / 4	1957	1	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	15	4			
I	66	41 (55)	1957	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8	1			
I	69	47 (52)	1957	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	122	3			
I	72	49 (66)	1957	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	30	1			
I	78	56 (63)	1958	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	22	1			
I	83	9	1948	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1		
I	88	12 (73)	1956	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1		
I	92	9 (69)	1956	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	2		
I	94	13 (75)	1956	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	3		
I	96	57 (84)	1958	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1		
I	98	6	1946	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1		
I	100	65 (83)	1958	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1		
I	107	1 (86)	1956	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	2		
II	112	4 (93)	1956	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	1		
II	114	6	1948	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1	
III	118	74 (108)	1958	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1	
III	120	85 (114)	1958	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	73	1	
V	141	3 (3)	1957	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1
		Всього		14	6	4	17	4	1	111	67	1	1	4	60	12	44	103	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	3
																																			454	61

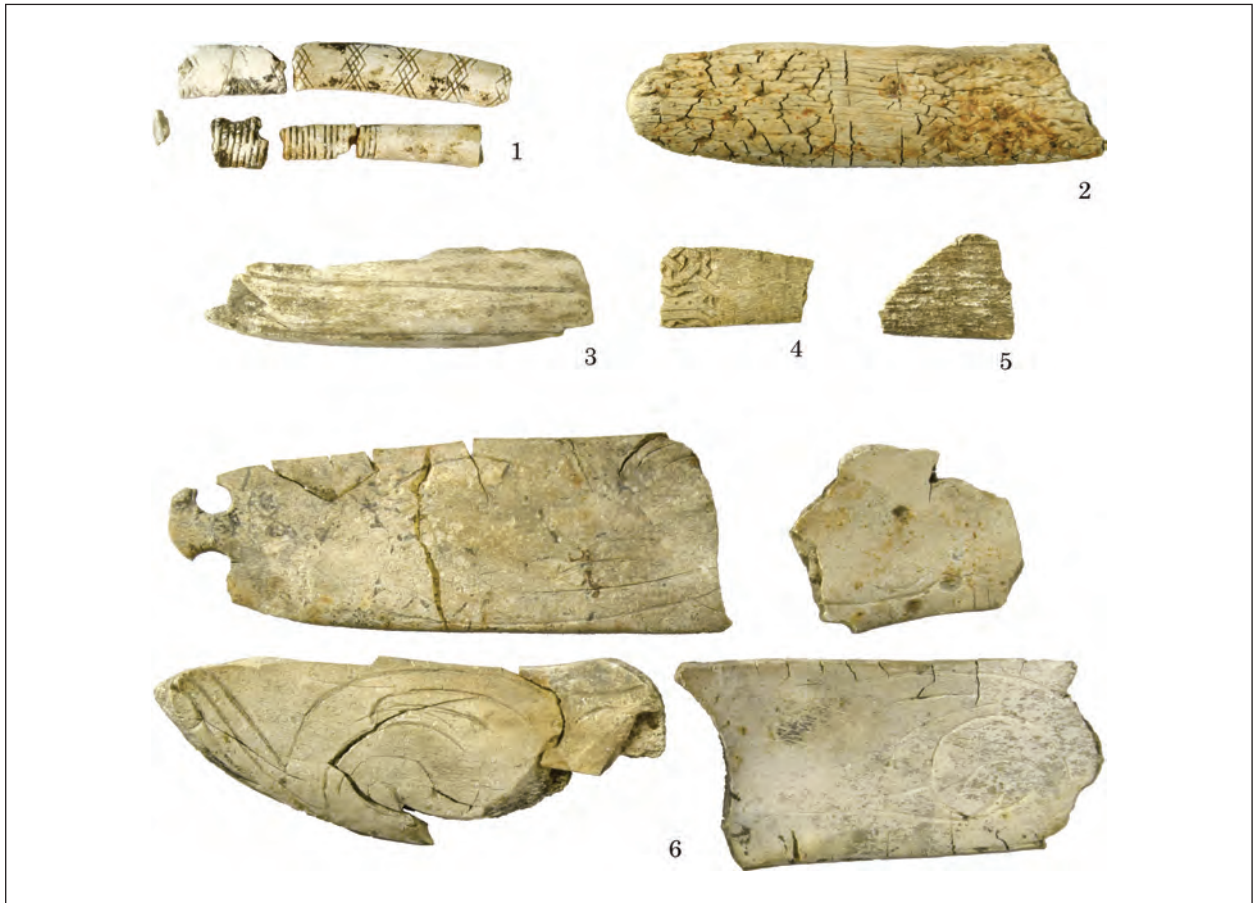

Рис. 6. Кістяні вироби з Шестовицького некрополю: 1 — фрагменти гребінця; 2 — фрагмент руків'я; 3, 4, 6 — декоровані накладки; 5 — накладка з насічками на тильній поверхні (1, 3 — курган 28 (18 (15), 1956 р.); 2, 4—6 — курган 40 (27 (28), 1957 р.)

Зі свійської худоби в колекції є кістки бика (*Bos taurus* L.), коня (*Equus caballus* L.), свині (*Sus scrofa domesticus* L.), вівці (*Ovisaries* L.) та кози (*Capra hircus* L.). Оскільки кістки вівці й кози дуже близькі морфологічно, у разі, коли матеріал дуже фрагментований або на кістках відсутні діагностичні ознаки, їх віднесено до категорії «дрібна рогата худоба» (ДРХ). Оскільки остеологічна колекція представлена не кухонними, а ритуальними залишками, не доцільно розраховувати співвідношення видів, присутніх у раціоні. Однак видова характеристика тварин цілком зіставна з археозоологічними рештками синхронних поселень.

Серед знахідок з кургану 69 (47 (52) за польовою нумерацією, розкопки 1957 р.) було виявлено майже повний скелет kota свійського (*Felis silvestris catus* L.) (рис. 1), а в кургані 21 (за польовою нумерацією 22 (121), розкопки 1956 р.) — фрагмент нижньої щелепи собаки свійського (*Canis lupus familiaris* L.) (рис. 2). Морфометричні дані примушують навіть припускати, що щелепа могла належати вовку (*Canis lupus* L.) або ж якомусь варіанту помісі вовка і собаки, але це питання потребує подальшого дослідження.

Найбільше видове різноманіття зареєстровано в матеріалах з двох поховань: кургані 21 (по-

льовий № 22 (121), розкопки 1956 р.) та похованні 1 з кургану 61 (польовий № 52 (51), 1956 р.). У кургані 21 наявні рештки п'яти видів тварин — свійських бика, коня та собаки, а також ведмедя бурого (амулет) та оленя благородного (кістяний гребінь з накладками) (рис. 3: 2, 4). У похованні 1 кургану 61 — коня свійського, ДРХ, курки свійської та бобра (амулет) (рис. 7: 3). У похованні 4 з кургану 61 (польовий № 52 (51), розкопки 1957 р.) наявні чотири види тварин — бика свійського, невизначеної до виду крупної тварини, перлівниці товстостінної (рис. 9), а також вироби з рогу оленя (швайка-кочедик, гребінь, футляр та руків'я шила) (рис. 7: 4—6). Рештки трьох видів присутні в кургані 69 (польовий № 47 (52), розкопки 1957 р.) — бика і kota свійських (рис. 1) та фрагменти обгорілих кісток зі складу кремації, видову приналежність яких не визначено. По два види присутні в шести похованнях, решта 19 комплексів містила по одному виду (табл. 1).

Свійські види використано переважно як ритуальну їжу та поховальні жертви, виняток становлять лише таранні і невелика трубчаста кістка дрібної рогатої худоби, перші з яких слугували гральними бабками, а друга — основа для гольника. Крім того, в кількох курганах

Рис. 7. Кістяні вироби з Шестовицького некрополю: 1 — гральні бабки; 2 — фрагмент обоймиці; 3 — амулет; 4 — гребінець; 5 — швайка (кочедик); 6 — футляр та руків'я шила курган 61 (52 (51), 1957 р.): 1—3 — поховання 1, 4—6 — поховання 4

були присутні кістки курки свійської (*Gallus gallus domesticus*) і шкаралупа пташиних (очевидно, курячих) яєць. Натомість кісткова тканина диких тварин широко застосована, як сировина для виробів ужиткового призначення — гребінців, швайок (кочедиків), руків'я та футляру для шила. Ще два випадки зафіксували наявність необроблених видів дикої фауни. В одному випадку це були фрагменти ступки перлівниці товстостінної (*Unio crassus*) і ще в одному — довгі кістки гризуна (Rodentia).

Сліди зовнішнього впливу на кістки простежуються у випадках ремісничої обробки кісток, оброблення туш тварин, призначених для їжі, слідів дії вогню та погризів іншими тваринами. Всього в матеріалі виявлено 87 кісток, що містять сліди зовнішнього впливу.

Частина кісток зовсім не мають ніяких слідів обробки і представлені скелетами (різної повноти і ступеню збереженості) — це рештки жертвних тварин, супутників небіжчика. Не-

оброблені, але часто фрагментовані, кістки, що представляють лише частину скелета тварини, належать до харчових залишків — тризни або заупокійної їжі, покладеної у поховання разом з небіжчиком. Це кістки з мінімальними слідами впливу (сліди рубання чи різання) або зовсім без них. Дуже незначні сліди обробки або повна їх відсутність простежена і на гральних бабках, виготовлених з астрагалів дрібних копитних (рис. 7: 1; 8: 1). Деякі з них позначені прорізними (чи прошкр'ябаними) лініями, деякі містять просвердлений отвір. Такі самі мінімальні сліди обробки присутні і на амулетах (рис. 5: 4; 7: 3), де наявні лише отвори для підвішування. Деякі складніші обробці був підданий голяк з трубчастішої кістки невеликої тварини (рис. 5: 3). І, нарешті, найскладніші за ступенем обробки (розпарювання, пиляння, різання, шліфування, фігурне різьблення, орнаментування, монтаж тощо) речі — це гребінці з обкладками та футляри до них (рис. 4: 2, 4,

5, 7, 8, 11; 5: 1; 6: 1; 7: 4; 8: 2), швайки-кочедики (рис. 4: 1, 3, 6; 7: 5), руків'я та футляр шила (рис. 7: 6), а також ряд фрагментованих предметів зі складною обробкою та декоруванням (рис. 4: 9—12; 6: 2—6).

Походження частини кісток тварин з кремаційних поховань обумовлює наявність в колекції певної кількості археозоологічних решток зі

слідами впливу високих температур. Ймовірно, це є наслідком кремації померлих разом з супровідним інвентарем, куди частково потрапили також жертвни тварини, супутня їжа або особисті речі небіжчика. Сліди вогню виявлено лише у 57 випадках, що становить 12,6 % від загальної кількості кісток і 64 % від кісток зі слідами штучного впливу (табл. 2). Колір об-

Таблиця 2. Шестовицький могильник, сліди зовнішнього впливу на кістках ссавців і патології

Вид	Сліди						Патології	Разом
	рубання	різання	зубів собак	вогню, колір		обробки		
				чорно-білий	білий			
Свиня свійська	1	—	—	—	1	—	—	2
Олень благородний	—	—	—	—	1	19	—	20
Ведмідь	—	—	—	—	—	1	—	1
Бик свійський	—	1	—	—	—	—	—	1
ДРХ	—	—	1	—	1	5	1	8
Бобер	—	—	—	—	—	1	—	1
Кінь свійський	—	—	—	—	—	—	1	1
ВРХ, не визначено	1	—	—	—	53	—	—	54
Курка свійська	—	—	—	1	—	—	—	1
Разом	2	1	1	1	56	26	2	89

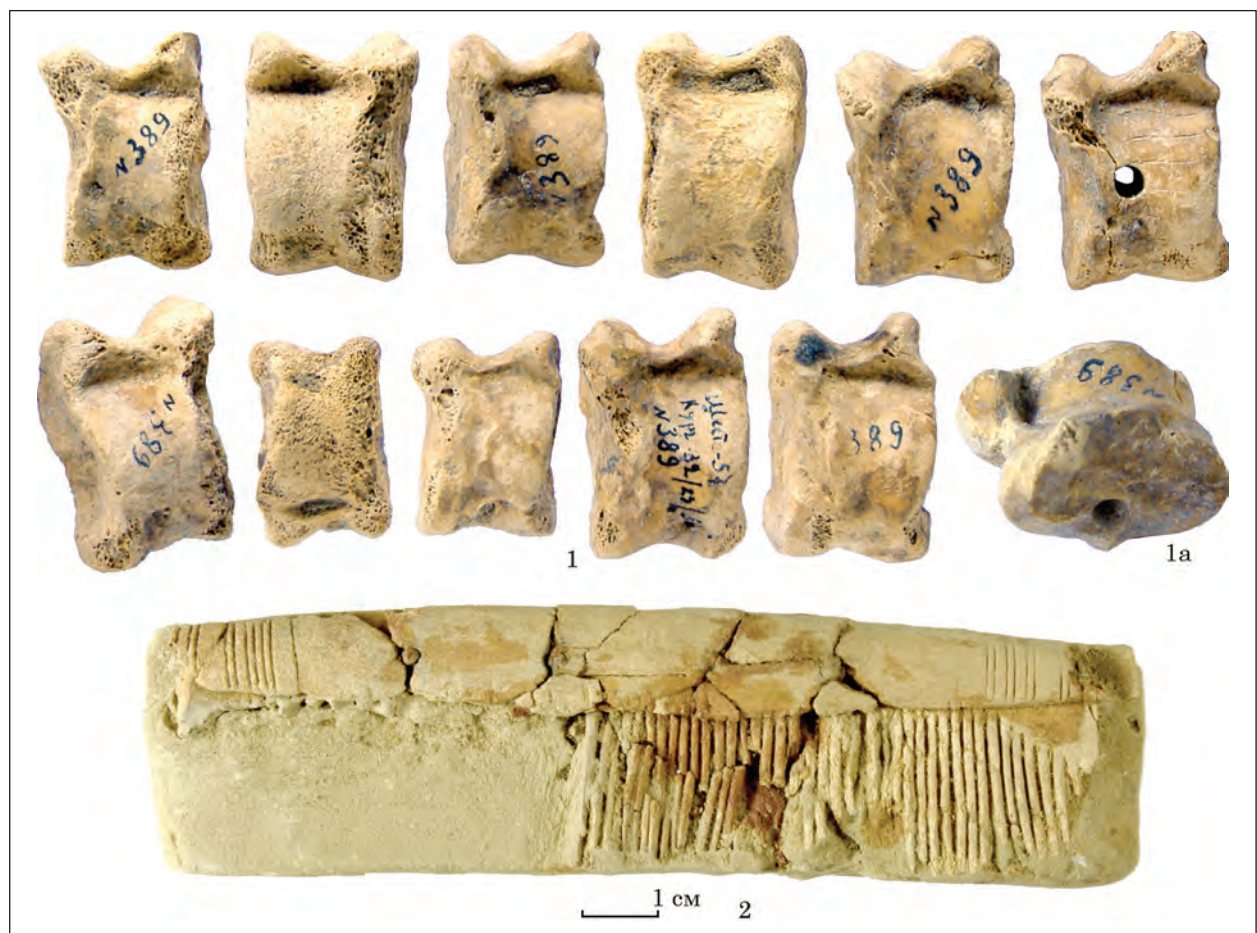

Рис. 8. Кістяні вироби з Шестовицького некрополю: 1 — гральні бабки (1а — одна з бабок, вигляд збоку); 2 — гребінець на моноліті з ґрунту курган 38 (32 (23), 1957 р.): 1 — поховання 4, 2 — поховання 1

Рис. 9. Фрагменти стулки перлівниці товстостінної курган 61 (52 (51), 1957 р.)

Рис. 10. Сліди зовнішнього впливу: 1 — дія високих температур на кістках свині, поховання 1, курган 38 (32 (23), 1957 р.), 2 — погризи собаки на кістках ДРХ, курган 66 (41 (55), 1957 р.)

горілої кістки дає змогу визначити температуру, за якої вона обпеклася (Bredley 2005, р. 43, table 5).

Переважає кількість обгорілих кісток досить сильно кальциновані (рис. 10: 1), відповідно температура, що вплинула на них, в даному випадку була близько 800 °С. Зазвичай таку температуру дає закрите вогнище (зокрема піч), однак подібну температуру може давати й дуже велике багаття, що виглядає логічніше у цьому випадку.

Деякі кістки містять сліди погризів собаками (рис. 10: 2). Як правило, такі відмітки маркують кухонні рештки, однак у даному випадку, можливо, йдеться про залишки тризни.

Виявлені патології. Наявність патологій у тварин дає інформацію, про хвороби, травми і

Таблиця 3. Шестовицький могильник, вікова структура тварин за кістковими рештками ссавців

Види	Вік особини		Разом
	Доросла, <i>Adultus</i>	Молода, <i>Juvenis</i>	
Бик свійський	1	1	2
Свиня свійська	1	—	1
Кінь свійський	3	—	3
ВРХ	—	1	1
ДРХ	—	1	1
Собака	2	—	2
Ведмідь	1	—	1
Олень благородний	17	—	17
Кіт свійський	1	—	1
Курка свійська	2	1	3
Разом	28	4	32

прижиттєве їх використання. У дослідженому матеріалі знайдена кістка ДРХ з патологічними розростаннями, які є наслідком запального процесу, в даному випадку, швидше за все, в результаті травми (рис. 7: 1b). Крім того, на емалі зуба коня є пошкодження, які, ймовірно, з'явилися в результаті вживання певних типів кормів.

Вікова структура. В результаті дослідження виявлено, що серед кісток, для яких можливо коректне визначення віку, зустрічаються залишки як дорослих, так і молодих особин (табл. 3). Вік тварин визначено за ступенем прорізування зубів і ступенем збільшення епіфізів. Усі особини оленя благородного віднесені за замовчуванням до дорослих особин, оскільки рештки цього виду зустрічаються тільки у вигляді виробів. При цьому, розмір рогів, які служили матеріалом для них, повинен бути досить великим, відповідно самі особини були дорослими або субадультними (що менш ймовірно). Решта тварин, кістки яких використано для подальшої обробки, також дорослі. Дорослих свійських тварин використовували і для приготування поміщеної в могили у якості напутньої їжі або тризни. Кістки ж молодих особин належали виключно свійським тваринам, використаним для тризни.

Найбільш точну інформацію про час смерті тварини дає прорізування зубів. На жаль, в даному випадку через брак такої інформації, визначити вік тварин з точністю до місяців не вдалося.

Анатомічний спектр. Проаналізовано кількість різних елементів скелетів ссавців з Шестовицького могильника (табл. 4). Найчастіше в матеріалах з даної археологічної пам'ятки зустрічаються фрагменти рогів оленя, але тільки у вигляді виробів. Для коректного обчислення представлених фрагментів слід враховувати, що у деяких випадках вони могли належати

Таблиця 4. Анатомічний спектр залишків ссавців

Елемент скелета	Бик свій- ський	Кінь свійсь- кий	Свиня свій- ська	ДРХ	Коза свій- ська	Собака свійсь- кий	Вед- мідь бурий	Бо- бер	Кіт свійсь- кий, кісток / особин	Олень благо- родний, кіс- ток / особин	Тварина вели- кого розміру, не визначено	Разом
Ріг	—	—	—	—	—	—	—	—	—	32/17	—	32
Верхній зуб	1	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4
Нижній зуб	—	2	1	—	—	—	—	—	—	—	—	3
Нижній зуб (ікло)	—	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—	2
Нижня щелепа	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1
Ребра	1	—	2	—	—	—	—	—	18/1	—	—	21
Хребці	—	—	—	—	—	—	—	—	6/1	—	2	8
Лопатка	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	2
Плечова	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1
Променева	1	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	3
Ліктьова	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1
Таз	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1
Таранна	—	—	—	8	4	—	—	1	1	—	—	14
П'ясткова	—	—	—	—	—	—	—	—	4/2	—	—	4
Плоснева	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1
Велика стегнова	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1	2
П'яточна	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1
П фаланга	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1
Разом	3	5	4	12	4	2	1	1	34/2	32/17	4	102

одній особині. Тож, якщо кілька кісток виявляють морфологічну і вікову подібність, вони відповідно рахуються, як одна особина. Наприклад, 21 фрагмент ребер належав 4 особинам, при цьому майже повний скелет kota домашнього враховувався як одна особина.

Велика кількість таранних кісток ДРХ, включаючи козу, — результат використання цих кісток як гральних, які до того ж, несуть ритуальну функцію і були спеціально покладені в поховання у якості особистих речей небіжчика. Від хижаків виявлені нижня щелепа та ікло. Ікло, а також таранна кістка бобра, у спеціальній літературі класифікуються як амулети з апотропейною символікою (Тянина 2010—2011). Таким чином, в дослідженому матеріалі простежуються певні переваги у використанні окремих частин тварин стосовно їхнього призначення. Частина кісток, імовірно, є залишками тризни або їжі, покладеної небіжчику в поховання, але будь-які анатомічні уподобання не простежуються, окрім того, що для приготування використовували м'ясні частини туш. Жертовні тварини — супутники небіжчика представлені в колекції непропорційним спектром. Якщо для kota свійського — це майже повний скелет, то кінь і собака представлені виключно зубами та фрагментом щелепи відповідно. Для амулетів використано ікло ведмедя та таранну кістку бобра, для гральних бабок — астрагали ДРХ, а для решти речей особистого вжитку покійників — переважно роги оленя та лише в одному випадку труб-

часту кістку ДРХ. Втім, кількість матеріалу та повнота його збереження не є достатньою для виявлення коректних співвідношень.

Кістки птахів і ячна шкаралупа належать одному виду — курці свійській (*Gallus domestica*). Рештки молоді свійської курки, також, як і ячної шкаралупи даного виду, може свідчити на користь наявності на даній пам'ятці птахівництва.

Уламки мушлі молюска належать до виду перлівниці товстостінної (*Unio crassus*). Перлівниця товстостінна мешкає в дрібних річках, віддає перевагу водоймам з швидкою течією на гравійному і кам'янистому ґрунті, але може жити і в водоймах зі спокійнішим рухом води і піщаним ґрунтом. Відповідно, мушля перлівниці з кургану 78 (за звітом — курган 56 (63), 1958 р.) могла бути підібрана поблизу, біля Десни та принесена на поселення до поховання, або принесена спеціально для використання у поховальному ритуалі.

Використання яєць в похованні виглядає як цілеспрямована ритуальна дія, а наявність стулки перлівниці товстостінної дозволяє лише припустити таку можливість, оскільки є одиничним випадком і вимагає подальшого дослідження цього питання. Таким же нез'ясованим моментом поки що є і наявність у похованні кісток гризуна. Можливо, подальше дослідження і вияснення виду особини дасть змогу пояснити його присутність тут.

* * *

Таким чином, слід констатувати, що на сьогодні в колекції збереглося 454 кістки (або їх фрагментів) від мінімум 61 особини. В даному випадку 302 кістки належить ссавцям, 44 — птахам. У колекції присутні 103 фрагменти яєчної шкаралупи (мінімальна кількість — 2 яйця) і 5 фрагментів стулки перлівниці товстостінної (1 особина). Через значну фрагментацію 23,9% кісток ссавців не було визначено до виду.

Рештки тваринного походження можна розділити на дві групи. Першу (і значну) частину знахідок складають вироби з кістки, в даному випадку з рогів оленя благородного, а також в одному разі — трубчастої кістки ДРХ. Це особисті речі небіжчика. До тієї ж групи належать і кістки, які використовувалися в якості амулетів (ікло ведмедя і таранна кістка бобра), а також, гральні бабки (таранні кістки ДРХ). Другу групу складають кістки тварин, використаних для тризни, або в якості супровідної їжі для померлого (частини туш великої та дрібної рогатої худоби і свиней). Третю — тварини, які виступали в ролі поховальної жертви, що супроводжувала господаря в інший світ (кінь, кіт, собака).

Відкритим залишається питання відносно кісток, що містилися в насипу або навіть в дерні, який покривав курган. Можна було б припустити, що це також свідчення обрядових дій як то поминання чи тризна, однак присутність тут різночасових знахідок — від доби бронзи до сучасності, і навіть окремих фрагментів синхронної похованню кераміки, більше тяжіє до ознак культурного шару. Однак, за можливості проведення абсолютного датування ця проблема могла б бути вирішена.

Вибірка з поховань неповна, до того ж, аналізований матеріал належить тільки частині могильника, однак незначний видовий спектр диких видів і їх відсутність серед харчових залишків може свідчити про неістотне значення полювання у харчуванні місцевого населення. Принаймні, це однозначно стосується приготування їжі для поховальних ритуалів. Речі ж особистого ужитку, навпаки, виготовлено переважно з рогу оленя, що вказує на все ще високу потребу тогочасного суспільства у сировині з представників дикої фауни. Виняток становлять амулети з кісток бобра та ведмедя. У даному випадку — це таранна кістка та ікло відповідно, тож походити вони могли виключно з упольованих тварин. Розподіл видів тварин за типом їх використання відображає стабільну картину присутності цих видів в життєдіяльності давньоруського населення. Очевидно, що полювання мало місце в тогочасному суспільстві, про це свідчать і археozoологічні матеріали (хоча і доволі рідкісні) давньоруських пам'яток, і письмові згадки. Однак, воно не відіграло ключової ролі у забезпеченні продуктами харчування. Тому, коли хтось із членів общини помирав, для здійснення ритуалу поховання

не треба було спеціально йти на полювання, щоб добути дичину, призначену для тризни чи напутньої їжі небіжчику. Для цього слугували свійські тварини, завжди наявні в сільському господарстві і доступні для забою в будь-який час.

З огляду на екологічні уподобання видів, можна зробити попередні реконструкції ландшафту в зазначену історичну добу. Так, олень благородний живе в доволі розмаїтому ареалі від широколистяних лісів до напівпустель, надає перевагу широколистяним лісам. Але цілком імовірно припустити, що роги оленя походили не від місцевих тварин, а потрапили на поселення уже як готові вироби. Бурий ведмідь також за можливості мешкає в досить густих лісах, часто з буреломами, але може жити і на більш відкритих ділянках, в лісостепу. Бобер пристосований до напівводного способу життя, обирає спокійні водойми, поблизу яких є зарості дерево-чагарникової рослинності з м'яких листяних порід, а також велика кількість водної та прибережної трав'янистої рослинності, складової їх раціону. Для таких видів домашніх тварин як ВРХ, кінь і вівця необхідні досить великі відкриті простори для пасовищ.

В історичні часи бурий ведмідь був звичайним звіром на всій території Європи. Олені та ведмеді досі інколи реєструються на території поліського Лівобережжя, особливо в північній його частині, до якої і належить Шестовиця. Бобер також доволі розповсюджена тварина в цій зоні. А кінь, ВРХ і ДРХ є традиційними свійськими тваринами як для сьогодення, так і для історичного періоду, зокрема, середньовіччя.

Висновки.

1. Основна частина археozoологічних матеріалів некрополя Шестовиці являє собою кістки з «ритуальних комплексів», а отже, належить до елементів поховальної обрядності комплексу.

2. Рештки тваринного походження можна розділити на три групи: особисті речі покійника (включаючи вироби з кістки, амулети і предмети для гри), харчові залишки (тризна і супровідна їжа небіжчика) та жертвовні тварини.

3. У дослідженому матеріалі простежуються певні переваги у використанні окремих частин тварин стосовно їхнього призначення.

4. Видовий склад нараховує 11 видів ссавців (бик свійський, кінь свійський, свиня свійська, вівця свійська і коза свійська, собака свійський, кіт свійський, а також олень благородний, ведмідь бурий, бобер і гризун). З птахів знайдені залишки курки свійської (у тому числі молоді особини), а також фрагменти яєчної шкаралупи. Крім того, виявлено одного моллюска — перлівницю товстостінну.

5. Найбільше видове різноманіття наявне в матеріалі з кургану 21 (польовий № 22 (121), розкопки 1956 р.) і похованнях 1 та 4 кургану 61 (польовий № 52 (51), розкопки 1957 р.).

6. Домашні види склали 68,3 % від визначених залишків ссавців. Птахи представлені тільки куркою домашньою. Харчові залишки повністю склалися з домашніх тварин. Жертовні тварини також були домашніми. Наявність диких видів ссавців виключно серед готових виробів і амулетів вказує на те, що полювання не відігравало значної ролі у забезпеченні харчування даного поселення. Роги оленя чи лося, основна сировина для виготовлення виробів з кістки, могли не зніматися з упольованої тварини, а збиратися під час сезонного скидання рогів.

7. У матеріалі з могильника повністю відсутні залишки риб.

8. Моллюск міг потрапити до складу поховального інвентарю як випадково, разом з культурним шаром могильника, так і міг бути покладений у могилу спеціально, з символічним значенням. Так само невизначеною є наявність у похованні кісток гризуна.

9. Можна припустити, що в досліджуваній період навколо поселення і могильника були мішані ліси, з переважно широколистяними породами дерев, досить густі й придатні для проживання оленів чи ведмедів. Бобрі маркують наявність стариць, ставків та озер, а також дерево-чагарникової рослинності з м'яких листяних порід та великої кількості водної та прибережної трав'янистої рослинності. Потребу великої рогатої худоби та коней в пасовищах, ймовірно, задовольняв випас на відкритих ділянках тераси та в заплаві Десни, на заливних луках. Там же поповнювали і запас сіна на зиму.

Подяки. Автори висловлюють подяку О. П. Журавльову, Л. В. Горобцю, П. Є. Гольдіну, Д. Ортоноу, Л. В. Поповій та М. Кублію за допомогу у визначенні матеріалів.

ЛІТЕРАТУРА

- Антипина, Е. Е. 2003. Археозоологические исследования: задачи, потенциальные возможности и реальные результаты. В: Антипина, Е. Е., Черных, Е. Н. *Новейшие археозоологические исследования в России*. Москва: Языки славянской культуры, с. 7-34.
- Бліфельд, Д. І. 1963. *Шестовицький могильник*. НА ІАНАНУ, ф. 12, № 505.
- Бліфельд, Д. І. 1977. *Давньоруські пам'ятки Шестовиці*. Київ: Наукова думка.
- Ляпушкін, І. І. 1952. Дослідження Дніпровської лівобережної експедиції 1947—1948 рр. *Археологічні пам'ятки УРСР*, III, с. 285-306.
- Попко, О. О. 1971. Слов'янські археологічні пам'ятки у нижній течії Десни. *Середні віки на Україні*, 1, с. 129-140.
- Ситий, Ю. М. 2006. До питання про місцезнаходження курганів та курганних груп в ур. Коровель

в с. Шестовиця. В: Толочко, П. П., Коваленко, В. П. (ред.). *Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування Давньоруської держави) IX—X ст.* Матеріали міжнародного польового археологічного семінару (Чернігів, Шестовиця, 20—23 липня 2006 р.). Чернігів: Сіверянська думка, с. 173-186.

Станкевич, Я. В. 1962. Шестовицькое поселение и могильник по материалам раскопок 1946 г. *Краткие сообщения института археологии*, 87: Славяно-русские древности, с. 6-30.

Тянина, Е. А. 2010—2011. Амулеты средневекового Новгорода из зубов и костей животных. *Археологические вести*, 17, с. 159-168.

Хамайко, Н. В. 2004. Дуалізм поселенської структури Шестовицького комплексу. В: Моця, О. П., Звіздецький, Б. А. (ред.). *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII—X ст.* Київ: Корвін-пресс, с. 295-302.

Bradley, R. 2005. *The Moon and the Bonfire. An investigation of three stone circles in northeast Scotland*. Edinburgh: Society of Antiquaries of Scotland.

Driesch, A. von den. 1976. *A guide to the measurement of animal bones from archaeological sites*. Harvard University, Peabody Museum of Archaeology and Ethnology. Peabody Museum Bulletin, I.

REFERENCES

- Antipina, E. E. 2003. Arkheozoologicheskie issledovaniia: zadachi, potentsialnye vozmozhnosti i realnye rezultaty. In: Antipina, E. E., Chernykh, E. N. *Noveishie arkheozoologicheskie issledovaniia v Rossii*. Moskva: Yazyki slavianskoi kultury, s. 7-34.
- Blifeld, D. I. 1963. *Shestovytskyi mohyl'nyk*. NA IANANU, f. 12, N 505.
- Blifeld, D. I. 1977. *Davnioruski pamiatky Shestovytsi*. Kyiv: Naukova dumka.
- Liapushkin, I. I. 1952. Doslidzhennia Dniprovskoi livoberezhnoi ekspeditsii 1947—1948 rr. *Arkheolohichni pamiatky URSR*, III, s. 285-306.
- Popko, O. O. 1971. *Slovianski arkheolohichni pamiatky u nyzhnii techii Desny. Seredni viki na Ukraini*, 1, s. 129-140.
- Sytyi, Yu. M. 2006. Do pytannia pro mistseznakhodzhennia kurhaniv ta kurhannykh hrup v ur. Korovel v s. Shestovytsia. In: Tolochko, P. P., Kovalenko, V. P. (ed.). *Rus na perekhresti svitiv (mizhnarodni vplyvy na formuvannia Davnoruskoj derzhavy) IX—X st.* Materialy mizhnarodnoho poliovoho arkheolohichnoho seminaru (Chernihiv, Shestovytsia, 20—23 lypnia 2006 r.). Chernihiv: Siverianska dumka, s. 173-186.
- Stankevich, Ia. V. 1962. Shestovitskoe poselenie i mogilnik po materialam raskopok 1946 g. *Kratkie soobshcheniia instituta arkheologii*, 87: Slaviano-russkie drevnosti, s. 6-30.
- Tianina, E. A. 2010—2011. Amulety srednevekovogo Novgoroda iz zubov i kostei zhivotnykh. *Arkheologicheskie vesti*, 17, s. 159-168.
- Khamaiko, N. V. 2004. Dualizm poselenskoj struktury Shestovitskoho kompleksu. In: Motsia, O. P., Zvizdetskyi, B. A. (eds.). *Starodavniy Iskorosten i slovianski hrady VIII—X st.* Zbirnyk naukovykh statei. Kyiv: Korvin-press, s. 295-302.
- Bradley, R. 2005. *The Moon and the Bonfire. An investigation of three stone circles in northeast Scotland*. Edinburgh: Society of Antiquaries of Scotland.
- Driesch, A. von den. 1976. *A guide to the measurement of animal bones from archaeological sites*. Harvard University, Peabody Museum of Archaeology and Ethnology. Peabody Museum Bulletin, I.

N. V. Khamaiko, Ye. Yu. Yanish

ARCHAEOZOOLOGICAL MATERIALS FROM SHESTOVYTSIA NECROPOLIS IN THE COLLECTIONS OF THE INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY

A long-term archaeological study at Shestovytsia necropolis accumulated a significant collection, an important part of which are archaeozoological materials. Most of the finds are stored at the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine. V. I. Bibikova determined the bones from 35 Shestovytsia's burial mounds, excavated in the 1940s—1950s and published by D. I. Blifeld. Currently in the collection, there are osteological remains from 28 complexes and 3 bones without the catalogue numbers, they were identified by Ye. Yu. Yanish. The sample from this site includes 454 fragments of animal origin from 61 individuals minimum.

All animal remains belong to the category of «ritually used», because they originate from inventory of burials. These are the animal for sacrificial buried along with the human body, the remains of funeral feast and of food placed into the grave, and the personal belongings of the dead, i. e. things of everyday use (combs, pointed tools (fids or marlinspikes), needle- and awl-cases, etc.), amulets, and gaming pieces. They are ranged by degree of treatment from bones without any treatment to complicated bone products. Animals whose bones were used for further treatment were adult species. The bones of young individuals, apparently, belonged to the animals used for funeral feast.

Total of 11 representative mammal species belong to 3 Orders — Artiodactyla: Bovidae family, Cervidae family, Suidae family; Perissodactyla: Equidae family; Carnivora: Canidae family and Ursidae family; and also Rodentia. In addition, in several graves, chicken bones (*Gallus gallusdomesticus*), bird's (obviously chicken) eggs, as well as the shell of the *Unio crassus*

were detected. There are no fish remains in the materials from the necropolis. Domestic species accounted for 68.3 % of the determined mammalian remains. The largest variety is registered in the materials from the burial mound 21 (the mound 22 (121), according to the report, excavations in 1956) and the burial 1 and 4 of the mound 61 (the mound 52 (51), according to the report, excavations in 1957).

87 bones contain traces of influence: the effects of fire, the traces of chopping, cutting, and gnawing by dogs. In the investigated material, there is a bone of small cattle with pathological enlargements, which are the result of the inflammatory process, in this case, most probably after trauma. In addition, the enamel of the horse's tooth is damaged, which is likely a result of the certain types of feed usage.

Keywords: Old Rus', Shestovytsia, necropolis, archaeozoological materials, bone objects, osteological remains, species composition, traces of artificial influence, age structure, anatomical spectrum.

Одержано 12.12.2017

ХАМАЙКО Наталя Віталіївна, молодший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда 12, Київ, 04210, Україна, natalia_khamaiko@iananu.org.ua.

КНАМАЙКО Natalia, Junior Research Fellow of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalinhrada ave. 12, Kyiv, 04210, Ukraine, natalia_khamaiko@iananu.org.ua.

ЯНИШ Євгенія Юріївна, кандидат біологічних наук, молодший науковий співробітник Інституту зоології ім. І. І. Шмальгаузена НАН України, вул. Богдана Хмельницького, 15, Київ, 01030, Україна, tinell@ukr.net.

YANISH Yevheniia, PhD in Biology, Junior Research Fellow of the I. I. Schmalhausen Institute of Zoology, the National Academy of Sciences of Ukraine, vul. B. Khmelnytskogo, 15, Kyiv, 01030, Ukraine, tinell@ukr.net.